

І. Є. ПЕТРЕЧЕНКО

ІСТОРІЯ КРИМУ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

Кафедра історії України, археології та краєзнавства

І. Є. Петреченко

ІСТОРІЯ КРИМУ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Чернігів
2022

УДК 94(477.75)(072)
П 29

Рецензенти

кандидат історичних наук, доцент *Острянюк А. М.*;
кандидат історичних наук, доцент *Гринь О. В.*

Відповідальний редактор кандидат історичних наук,
професор *Коваленко О. Б.*

Петреченко І.Є.

П 29 Історія Криму: навчально-методичний посібник. Чернігів:
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені
Т.Г. Шевченка, 2022. 68 с.

УДК 94(477.75)(072)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних
дисциплін імені О. М. Лазаревського
Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(протокол № 1 від 1 серпня 2022 р.)*

© І.Є. Петреченко, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
СТРУКТУРА ТА ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	6
ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ	11
ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ДЕННОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ.....	13
ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ.....	39
ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	50
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ (ЗАЛІК)	53
РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА, ЛІТЕРАТУРА ТА ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ	55

ПЕРЕДМОВА

За Конституцією України та відповідно до норм міжнародного права Крим є невід'ємною частиною України. Нинішній етап розвитку Української держави, ситуація, що складалася навколо Криму, привертають особливу увагу до історії цього регіону. Вивчення історії Криму та кримськотатарського народу – важлива складова підготовки майбутніх істориків, а також вчителів історії закладів загальної середньої освіти. Відтак у Навчально-науковому інституті історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка студенти мають можливість поглиби свої знання з історії Криму.

Вивчення історії Криму здійснюється із застосуванням інтерактивних форм та методів організації навчального процесу. Зокрема, відбуваються зустрічі з провідними дослідниками історії Криму, студенти переглядають відеолекції з історії Криму та кримськотатарського народу з подальшим їх обговоренням, семінари проводяться у формі диспутів та круглих столів. На семінарських заняттях студенти презентують власні проєкти, в яких досліджують життя, побут, традиційні промисли, релігію та культуру кримських татар. У процесі вивчення історії Криму також практикується перегляд студентами сучасних художніх фільмів, у яких порушуються актуальні проблеми історії Криму та кримськотатарського народу, із подальшим їх обговоренням на заняттях.

Мета навчальної дисципліни «Історія Криму» – створення цілісного уявлення про політичний, соціально-економічний та культурний розвиток Криму та народів, які його населяли від найдавніших часів до сьогодення, усвідомлення причин, що визначили культурно-цивілізаційну своєрідність Криму, долучення до духовних і культурних надбань кримських татар та інших народів регіону.

Завдання навчальної дисципліни:

- набуття системних знань про факти, події, явища, тенденції історії Криму та народів, які його населяли від найдавніших часів до сьогодення;

- знайомство з історико-культурними надбаннями кримських татар та інших народів Криму;

- закріплення практичних навичок роботи з історичними джерелами і науковою літературою, вмінням критично аналізувати отриману з різних джерел інформацію, самостійно трактувати її, використовувати набуті знання у практичній роботі;

- розвиток історичного, критичного та творчого мислення;

- розвиток вміння виявляти взаємозв'язки між процесами у минулому та на сучасному етапі, аналізувати суспільні процеси в історії України та Криму у контексті європейської та світової історії;

- реалізація у навчальному процесі гуманістичної спрямованості історичної освіти;

- формування толерантного ставлення та поваги до різних народів і культур:

- формування політичної та правової культури, громадянської свідомості, активної соціальної позиції.

Предметом навчальної дисципліни є політична, соціально-економічна, культурна історія Криму та народів, які проживали у регіоні від найдавніших часів до сьогодення.

Програма навчальної дисципліни складається з 4 змістових модулів

Змістовий модуль 1. Крим від найдавніших часів до кінця XVIII ст.

Змістовий модуль 2. Крим у XIX – на початку XX ст.

Змістовий модуль 3. Крим у складі СРСР.

Змістовий модуль 4. Крим у незалежній Україні.

Статус навчальної дисципліни: вибіркова.

СТРУКТУРА ТА ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1 КРИМ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVIII ст.

Тема 1. Вступ

Предмет, мета, завдання навчальної дисципліни «Історія Криму».

Фізико-географічні особливості Кримського півострова та їх вплив на історичний розвиток Криму.

Історичні назви півострова.

Тема 2. Стародавній Крим

Первісні стоянки у Криму.

Крим за доби раннього залізного віку: кіммерійці, таври, скіфи, сармати.

Давньогрецькі міста-держави Криму.

Римський період в історії Криму.

Готи, гуни у Криму.

Тема 3. Крим за доби Середньовіччя (V - XV ст.)

Візантійські володіння у Криму.

Криму у політиці давньоруських князів.

Венеціанці та генуезці на Кримському півострові. Князівство Феодоро.

Кочовики степового Криму: печеніги, половці, татари.

Тема 4. Кримське ханство

Формування на кримському півострові нового етносу – кримських татар.

Утворення Кримського ханства. Хаджі Герай – засновник правлячої династії кримських татар.

Дипломатія кримських ханів. Стосунки Кримського ханства з Великим князівством Литовським. Боротьба між кримською та ординською гілками Чингізидів у XV – на початку XVI ст. Стосунки Кримського ханства з Османською імперією та Московською державою. Васальна залежність Кримського ханату від Османської імперії.

Територія та державний устрій Кримського ханства.

Соціальна структура суспільства, економіка Кримського ханства. Побут, культура, система освіти, релігія кримських татар.

Кримські татари і козаки: протистояння і співпраця.

Кримське ханство у відносинах з Українською козацькою державою у XVII – XVIII ст.

Занепад Кримського ханства: причини і передумови. Шагін Герай – останній кримський хан.

Інкорпорація Криму до складу Російської імперії.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 **КРИМ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Тема 5. Крим у складі Російської імперії

Демографічна, соціально-політична та культурна катастрофа кримськотатарського народу в умовах російської колонізації Криму наприкінці XVIII – у ХІХ ст. Перетворення Криму на провінцію та військовий форпост Російської імперії. Негативний вплив Кримської війни на долю кримських татар та їх наймасовіша еміграція у другій половині ХІХ ст. Етнодемографічні процеси у Криму у XVIII – ХІХ ст.

Зоря національного відродження кримських татар. Ісмаїл Гаспринський – кримськотатарський просвітитель-реформатор, письменник, громадсько-політичний діяч.

Тема 6. Крим у період війн і революцій (1917 – 1920 рр.)

Кримськотатарська революція 1917 – 1919 рр. Перший Курултай кримськотатарського народу. Проголошення Кримської народної республіки. Прийняття Конституції Кримської Народної Республіки. Лідер кримсько-татарського національно-визвольного руху Номан Челебіджіхан.

Захоплення Криму більшовиками у 1918 р., політика «чероного терору» та її наслідки.

Крим у політиці Української Центральної Ради. Похід П. Болбочана на Крим 1918 р.

Крайовий уряд Сулеймана Сулькевича. Крайовий уряд Соломона Крима.

Боротьба за Крим у 1919–1920 р.

Встановлення більшовицького режиму у Криму.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3 КРИМ У СКЛАДІ СРСР

Тема 7. Кримська АРСР і кримські татари: історія та культура (1921 – 1941 рр.)

Створення Кримської АСРР.

Політика більшовиків у Криму у 1920-х рр. Голод 1921 – 1923 рр.

Політика коренізації (татаризації) у Криму. Розвиток культури і освіти кримськотатарського народу

Радянська Криму: колективізація, індустріалізація, репресивна політика радянської влади щодо населення Криму.

Тема 8. Крим і кримські татари у Другій світовій війні

Військові дії на півострові в 1941 – 1942 рр. Окупація Криму. Партизанський рух у Криму. Кримські татари в умовах німецької окупації Криму. Кримськотатарський «колабораціонізм». Вигнання нацистів із Криму. Депортація населення Криму 1944 р.: причини, перебіг і наслідки. Життя і побут спецпереселенців.

Ліквідація Кримської АРСР та створення у 1945 р. Кримської області РРФСР.

Тема 9. Передача Криму УРСР

Причини та передумови передачі Кримської області УРСР 1954 р. Розвінчання «міфу» про подарунок М. Хрущова.

Становище Криму у складі УРСР. Розбудова економіки Криму. Етнонаціональна політика радянської влади у Криму у другій половині 1940-х – 1980-х рр. Демографічні процеси на півострові.

Тема 10. Боротьба кримськотатарського народу за повернення на історичну батьківщину

Смерть Й. Сталіна і зародження кримськотатарського національного руху в 1950-х рр. Реабілітацій кримських татар 1956 р., зняття їх з спецобліку. Розвиток національного руху кримських татар у 1960 – 1980-х рр. Указ від 5 вересня 1967 р. Зближення кримських татар із правозахисниками. Політичні процеси і переслідування кримських татар. Мустафа Джамілев та Петро Григоренко у боротьбі за право кримських татар повернутися на історичну батьківщину.

Початок повернення кримських татар до Криму за часів перебування.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4 КРИМ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Тема 11. Крим у незалежній Україні

Процес повернення кримських татар. Інтеграція кримсько-татарських репатріантів в українське суспільство: успіхи та проблеми.

Створення АР Крим у складі України.

Кримське питання в українсько-російських відносинах 1991 – 2014 рр.

Кримськотатарський рух після здобуття Україною незалежності. Другий Курултай кримськотатарського народу (червень 1991 р.). Меджліс – представницький орган кримськотатарського народу. Мустафа Джамілев. Рефат Чубаров.

Початок діалогу центральної влади України та політичних лідерів кримських татар. Ключові події, протидія «кримському» сепаратизму. Конституційні питання. Створення при Президенті України Ради представників кримськотатарського народу. Гуманітарна політика української влади у Криму.

Відродження кримськотатарської культури наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Тема 12. Спроба анексії Криму Росією

Початок окупації АР Крим Російською Федерацією. Псевдо-референдум та його наслідки.

Позиція кримських татар у питанні щодо окупації Криму РФ.

Позиція міжнародного співтовариства щодо анексії Криму Росією.

Посилена російська мілітаризація Криму. Порухення прав людини в Криму. Переслідування представників кримсько-татарського народу

Тема 13. Культурна спадщина Криму

Архітектурні й археологічні пам'ятки, музейні та архівні установи Криму. Проблеми та виклики у зв'язку з російською окупацією Криму.

ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	Кількість годин
1	Кримське ханство	4	
2	Крим у період війн та революцій (1917 - 1920 рр.).	4	
3	Депортація кримських татар 1944 р.	2	
4	Крим і кримські татари у другій половині ХХ ст.	4	2
5	Незаконна окупація Російською Федерацією АР Крим та м. Севастополя	2	2
Разом годин практичних занять		16	4

ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ УСПІШНОСТІ ТА ЯКОСТІ НАВЧАННЯ

- Виступи на практичних заняттях.
- Підготовка та захист доповідей, рефератів, есе, проєктів-презентацій.
- Залік.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Робота на практичному занятті	до 7 балів
Самостійна робота реферат, есе, проєкт з презентацією	до 20 балів

Відповідь на практичному занятті оцінюється за наступними критеріями:

7-6 балів – студент у повному обсязі опрацював програмний матеріал (основну і додаткову літературу, джерела), має глибокі знання, якими упевнено оперує, виявляє розуміння історичних процесів, робить аргументовані висновки, може вільно висловлювати власні судження і переконливо їх аргументувати, впевнено працює з історичною картою.

5-6 балів – студент вільно володіє навчальним матеріалом (опрацював основну і частково додаткову літературу і джерела), самостійно встановлює причинно-наслідкові зв'язки, узагальнює окремі факти і формулює нескладні висновки; може дати порівняльну характеристику історичних явищ, визначення понять, узагальнює набуті знання.

4 бали – студент може дати стисло характеристику питання, загалом правильно розуміє історичні терміни, але є істотні прогалини та певні неточності як у викладі матеріалу, так і у висновках, аргументація слабка.

2-3 бали – студент за допомогою викладача намагається відтворити матеріал, але відповідь неповна, в ній налічується багато неточностей, головний зміст матеріалу не розкрито.

1 бал – студент має лише приблизне уявлення про питання, що розглядається на занятті, головний зміст матеріалу не розкрито.

Самостійна робота в залежності від якості виконання оцінюється від 1 до 20 балів.

Складання заліку. Якщо студент отримав за підсумками роботи на семінарських заняттях та виконання самостійної роботи 35 і більше балів, то він має можливість підвищити свій рейтинг під час складання заліку, але не більше, ніж на 25 балів.

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою для заліку
90 – 100	A	зараховано
83 – 89	B	
75 – 82	C	
68 – 74	D	
60 – 67	E	
35 – 59	FX	не зараховано з можливістю повторного складання
0 – 34	F	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ДЕННОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

Тема 1. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО (4 години)

■➔ *Мета.* Визначити фактори, що сприяли утворенню Кримського ханства як незалежної держави, схарактеризувати територіальні межі, політичний, соціально-економічний, військовий устрій Кримського ханства, культуру, вірування, побут його населення.

■ План

1. Територія та державний устрій Кримського ханства.
2. Етнічна та соціальна структура суспільства Кримського ханства.
3. Економіка Кримського ханства.
4. Побутова культура кримських татар.
5. Освіта у Кримському ханстві.
6. Культурна спадщина Кримського ханства.
7. Військова справа у Кримському ханстві.
8. Кримські татари та козаки – супротивники і союзники.

Теми рефератів

1. Становище жінки у Кримському ханстві.
2. Традиційні промисли кримських татар.
3. Декоративно-ужиткове мистецтво кримських татар.

Джерела

Джерела з історії Криму: [Бібліографія повнотекстових мережевих ресурсів]. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=3356

Література

Крим: шлях крізь віки: Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>.

Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / відп. ред. В. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009799>

Аблаєв Б., Громенко С. Кримський ханат. *Історія Криму та кримськотатарського народу. Навчальний посібник.* / Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. Київ: «Кримська родина»; «Майстер Книг», 2020. С. 33–53. URL: https://www.bilgi.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/book_history-ukr_nov.pdf

Возгрин В. Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма: в 4 т. 3-е изд., стер. Т. 1 Симферополь, 2013. URL: <https://bit.ly/2GCKVDa>.

Військове мистецтво та побут кримських татар *Крисаренко В. Історія Криму. Кримське ханство: Навчальний посібник.* Київ: ЛТД «Твім інтер», 2000. С. 53–113. URL: https://www.bilgi.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/book_history-ukr_nov.pdf

Гайворонский О. Повелители двух материков. Т. 1. Крымские ханы XV – XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. Киев, Бахчисарай, 2007. URL: <https://bit.ly/2LveCVq>.

Галенко О. І. Кримський ханат. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін.* Інститут історії України НАН України. Київ, 2009. Т. 5. С. 366.

Галенко О.І. Хаджи-Гірей *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.;* Інститут історії України НАН України. Київ, 2013. Т. 10. С. 341.

Галенко О. Що призвело до утворення Кримського ханства *Крим: шлях крізь віки: Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 112–113. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Галенко О. У чому полягали причини тривалого існування Кримського ханату *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 118–119. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Галенко О. Яким був державний устрій Кримського ханату. *Крим: шлях крізь віки: Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 113–114. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Галенко О. Що спричинило людоловські набіги Кримського ханату на сусідні території? *Крим: шлях крізь віки: Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 123–124. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Галенко О. Про татарські набіги на українські землі *Український історичний журнал*. 2003. № 6. С. 52–68.

Галенко О. Яким було становище Кримського ханату в Османській імперії. *Крим: шлях крізь віки: Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 116–117. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Галушка А. Військова справа та війни доби Кримського ханату. *Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів»*. *Воєнна історія України від давнини до сьогодення*. Харків: КСД, 2016. С. 187–230.

Гулевич В.Н. Кримське ханство й Північне Причорномор'я в період правління Гаджи Гірея (1442–1466 рр.). *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 4–28.

Гіпч В. Образ кримських татар у міщанській літературі України XVI – XVII ст. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 157–164.

Горобець В. Що відомо про участь кримських татар у війні Війська Запорозького з Російською державою 1658–1659 рр. і, зокрема, у битві під Конотопом 1659 р.? *Крим: шлях крізь віки: Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 135–139. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Горобець В. Яку роль відіграли кримські татари в подіях революції українського народу середини XVII ст.? *Крим: шлях крізь віки: Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 129–132. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Громенко С. КрымНаш. Історія російського міфу. Київ, 2017. 208 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hromenko_Serhii/KrmNash_Istoriia_rosiiskoho_mifu.pdf

Домановський А. Відособлення Кримського улусу. Турецьке завоювання Криму. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 25–40.

Домановський А. Західний кордон Улусу Джучі. Золотоординський Крим. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 7–24.

Домановський А. Кримський ханат: державний устрій Кримського ханату. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 101–116.

Домановський А. У боротьбі з Великою Ордою: народження Кримського ханату. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 41–54.

Домановський А. Економіка Кримського ханату. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 116–135.

Зінченко Ю.І. Кримські татари: історичний нарис. Київ, 1998.

Кримське ханство: природа, люди, держава. *Крисаренко В. Історія Криму. Кримське ханство: Навчальний посібник*. Київ: ЛТД «Твім інтер», 2000. С. 53–113. URL: https://www.bilgi.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/book_history-_ukr_nov.pdf

Кримські хани: родовід, життя, діяльність. *Крисаренко В. Історія Криму. Кримське ханство: Навчальний посібник*. Київ: ЛТД «Твім інтер», 2000. С. 114–141. URL: https://www.bilgi.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/book_history-_ukr_nov.pdf

Лепявко С. Як відбувалися татарські набіги на українські землі. *Крим: шлях крізь віки: Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 125–126. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Панашенко В.В. Кримське ханство у XV – XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1989. №1. С. 54–64.

Дашкевич Я.Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Вип. 2. Київ, 1993. С. 40–47.

Стороженко І.С. Кримське ханство кінця XV – середини XVII ст. як складова частина Великого Кордону України. *Київська старовина*. 2006. №5. С. 3–12.

Черкас Б. Литва і Крим: причини конфлікту. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 55–66.

Черкас Б. Оборона осілого населення України від кримсько-татарських нападів. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 76–76.

Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017.

Чухліб Т. Коли між українськими козаками і кримськими татарами було підписано першу союзну угоду? *Крим: шлях кризь віки: Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 126–128. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Чухліб Т. Як кримські хани впливали на політику Української козацької держави в 1670 – на початку 1680-х рр.? *Крим: шлях кризь віки: Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 151–152. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Крикун Ю.В. Пам'ятники кримськотатарської архітектури (XIII – XX століття). Сімферополь, 2001.

Методичні рекомендації

У першому питанні схарактеризувати територіальні межі та адміністративно-територіальний устрій Кримського ханства. Визначити фактори, що зумовили саме таку модель адміністративно-територіального устрою ханату. Визначити структуру та повноваження інститутів державної влади Кримського ханства.

У другому питанні схарактеризувати соціальну структуру Кримського ханства, становище різних категорій населення держави.

У третьому питанні схарактеризувати економіку Кримського ханства, провідні галузі господарства, способи ведення господарської діяльності.

У четвертому питанні схарактеризувати повсякденне життя кримських татар, їх побут, одяг, традиції, звичаї і вірування.

У п'ятому питанні схарактеризуйте систему освіти кримських татар. Розкажіть про навчання у мектебах (початкових школах) та медресе (духовних училищах). Зверніть увагу на високий загальний рівень освіченості кримських татар.

У шостому питанні розкажіть про культурну спадщину Кримського ханства, пам'ятки матеріальної та духовної культури, що збереглися дотепер. Зверніть увагу на ті проблеми і ризики, які створила для культурної спадщини російська окупація Криму.

У сьомому питанні схарактеризувати військову справу кримських татар.

У восьмому питанні схарактеризуйте взаємовідносини кримських татар з українцями, з українським козацтвом. У цьому питанні існує дуже багато міфів, зокрема, кримських татар намагалися показати споконвічними ворогами українців. Доведіть, що кримські татари і українські козаки досить часто укладали взаємовигідні військово-політичні союзи.

Для створення більш повного уявлення про життя, традиції кримських татар та Кримське ханство студентам пропонується підготовка проєктів-презентацій та рефератів.

Контрольні питання

1. Якими були територіальні межі Кримського ханства?
2. Які міста у різні часи були столицями Кримського ханства?
3. Якими були повноваження кримського хана?
4. Хто міг стати кримським ханом? Чи була влада кримського хана спадковою?
5. Якими були повноваження калга-султана та нуреддин-султана?
6. Які повноваження ради представників вищої знаті ханату – дивану?
7. Чим відрізнявся соціальний статус карач-беїв, беїв, мурз?
8. Хто такий муфтій?
9. Коли іслам став державною релігією кримських татар?

10. Які народи, крім кримських татар, проживали у Кримському ханстві? Яким було їхнє соціальне і правове становище?

11. Які галузі економіки були розвинуті у Кримському ханстві?

12. Як був облаштований побут кримських татар? Яким було їхнє житло, одяг?

13. Як і чому навчали у мектебах та у медресе?

14. Чому кримські татари значну увагу приділяли військовій справі?

15. Якою біла військова організація кримських татар?

16. Які ризики для культурної спадщини Кримського ханства створила російська окупація півострова?

17. Які союзи і чому укладали кримські татари і козаки?

Тема 2. КРИМ У ПЕРІОД ВІЙН ТА РЕВОЛЮЦІЙ (1917 - 1920 рр.) (4 години)

■➔ **Мета.** *Визначити причини та передумови кримськотатарської революції, її головні здобутки та причини поразки. Схарактеризувати діяльність лідерів кримськотатарського національно-визвольного руху. Схарактеризувати становище Криму в періоді його окупації більшовицькими, німецькими та білогвардійськими військами у 1918 -1920 рр.*

■ План

1. Кримськотатарський національний рух у 1917 р. Проголошення Кримської народної республіки.

2. Лідер кримськотатарського національного руху Номан Челебіджіхан.

3. Більшовицький режим у Криму у 1918 р.

4. Крим у політиці Української Центральної Ради. Похід Петра Болбочана на Крим 1918 р.

5. Крим під управлінням крайових урядів Сулеймана Сулькевича та Соломона Крима.

6. Крим в умовах панування диктатур А. Денікіна та П. Врангеля.

Джерела

Джерела з історії Криму: [Бібліографія повнотекстових мережевих ресурсів]. [Електронний ресурс]. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=3356

Бикова Т.Б. Уряди Криму (1917 – 1921 рр.). Документи. *Уряди України у ХХ ст.: науково-документальне видання* / НАН України. Ін-т історії та ін. Київ, 2001.

Хаяли Р. Репрессивная политика советского государства в отношении крымских татар (1921 – 1941 гг.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: науковий і документальний журнал*. Київ–Харків, 2009. № 1 (32). С. 71–86.

Іванець А., Когут А. Кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб. Київ, 2019.

Література

Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 2. Київ, 2012.

Хроника революционных событий в Крыму. 1917–1920 гг. Симферополь, 1969.

Крим у вогні воєнно-революційних змагань (1917 – 1920 рр.). *Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол*. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2019. С. 100–180.

Іванець А. Кримськотатарський народ у період війн та революцій (1917 – 1920 рр.). *Історія Криму та кримськотатарського народу. Навчальний посібник*. / Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаев Б. Київ: «Кримська родина»; «Майстер Книг», 2020. С. 90–109. URL: https://www.bilgi.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/book_history-_ukr_nov.pdf

Іванець А. Перший Курултай: від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту. (1917 – 1981 рр.). Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2018. 160 с.

Іванець А. Кримська проблема в діяльності УНР періоду Директорії (кінець 1918 – 1920 рр.). Симферополь, 2013.

Громенко С. Великая гражданская война 1917 – 1921 гг. в Крыму (1918 – 1920 гг.). *500 битв за Крым*. Київ, 2016. С. 177–218.

Громенко С. Art Etkenmen (Я поклявся): Роман Челебіджіхан. *Наш Крим: неросійські історії українського півотсрова: збірник статей*.

Київ, 2016. С.101–111. URL: https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/nash_krym_2016.pdf

Бекірова Г. Джафер Сейдамет. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова: зб. статей*. Київ, 2016. С.112–116. URL: https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/nash_krym_2016.pdf

Громенко С.В. Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року. Київ: К.І.С., 1918.

Крайовий уряд Сулеймана Сулькевича. *Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол*. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2019. С.123–138.

Крайовий уряд Соломона Крима. *Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол*. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2019. С. 138–145.

Головченко В. Кримське питання у зовнішній політиці Центральної Ради й гетьманату Павла Скоропадського. *Пам'ять століть*. 2008. № 4. С. 64–71.

Каліберда Ю. Кримська Народна Республіка у боротьбі з більшовиками (грудень 1917 – січень 1918 рр.). *Пам'ять століть*. 2010. № 4–5. С. 115–123.

Таран П.Є. Державницькі ідеї в програмних документах кримськотатарського національного руху (1917 р.). *Часопис Київського університету права*. 2003. № 3. С. 106–110.

Діденко І. Німецький чинник у відносинах Української Держави і Криму (травень – листопад 1918 року). *Київська старовина*. 2008. № 4. С. 81–91.

Редькіна О.М. Державно-адміністративні реформи Кримського крайового уряду генерала С. Сулькевича (червень-листопад 1918 р.). *Часопис Київського університету права*. 2003. № 3. С. 100–105.

Ледаков О.М. Паралельні органи охорони порядку у Криму восени 1918 р.: проекти та реалії. *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 58–64.

Матвієнко В. До питання про самовизначення Криму в 1917 – 1918 рр. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 80–91.

Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917 – 1921 рр.). Київ, 2011.

Бикова Т. Організація Кримської Соціалістичної Радянської Республіки у 1919 р. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідомчий збірник наукових праць / Від. ред. С. Кульчицький*. Київ, 2005. Вип. 13. С. 118–159.

Якубова Л. Коли й ким було ухвалено першу в історії Криму Конституцію? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій*.

Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 250–253. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Лупандін О. Як вирішувалося кримське питання в ході українсько-російських мирних переговорів 1918 р.? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 259–261. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Пиріг Р. Чому гетьман Павло Скоропадський улітку 1918 р. вдався до економічної блокади Криму? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 261–265. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Пиріг Р. Як вирішувалося питання про автономію Криму у складі Української держави восени 1918 р. *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 267–270. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Бажан О. За яких обставин було створено Кримську Соціалістичну радянську республіку? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 274–275. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Верстюк В. Якими були наслідки червоного терору в Криму 1920 – 1921 рр.? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 282–284. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Верменич Я. Під тиском яких політичних та ідеологічних настанов відбувалися зміни адміністративно-територіального устрою Криму за радянських часів? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 291–295. URL: <https://history.vn.ua/book/krim/index.html>

Горбань Т.Ю. Революційні процеси 1917 – 1920 рр. у Криму в сучасній українській історіографії. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство*. Київ, 2004. С. 235–245.

Зарубин А.Г. Октябрьский переворот 1917 года – отзвуки в Крыму. Начало террора и первые вооруженные столкновения. *Историческое наследие Крыма*. 2006. № 15.

Зарубин А., Зарубин В. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. Симферополь, 2006.

Методичні рекомендації

У першому питанні визначити причини, що зумовили кримськотатарську революцію, схарактеризувати її перебіг, визначити успіхи та прорахунки. Схарактеризувати державо-творчий процес, що розгорнувся в Криму у 1917 р. Визначити значення першого Курултаю кримськотатарського народу. Схарактеризувати положення Конституції Кримської народної республіки.

У другому питанні схарактеризувати суспільно-політичну діяльність одного із провідних лідерів кримськотатарської революції Номана Челебіджіхана.

У третьому питанні схарактеризувати політику більшовиків у Криму в період встановлення їх режиму у 1918 р.

У четвертому питанні визначити позицію Української Центральної Ради у кримському питанні. Відзначити, як і чому ця позиція еволюціонувала впродовж 1917 – 1918 рр. Розказати про операцію Петра Болбочана у Криму в 1918 р., її наслідки та значення.

У п'ятому та шостому питаннях схарактеризувати становище Криму під управлінням крайових урядів Сулеймана Сулькевича та Соломона Крима та в умовах диктатур А. Денікіна та П. Врангеля. Визначити причини, що врешті-решт зумовили утвердження в Криму більшовицької диктатури.

Контрольні питання

1. Які фактори сприяли піднесенню кримськотатарського національно-визвольного руху у 1917 р.?

2. Які рішення ухвалив Курултай кримськотатарського народу у листопаді 1917 р.?

3. Які положення конституції Кримської народної республіки, ухваленої 1917 р.?

4. Хто був лідером кримськотатарського національно-визвольного руху?

5. Як склалася доля Номана Челебіджіхана в умовах більшовицької окупації Криму у 1918 р.?

6. Як склалися відносини між УНР та КНР?

7. Яке значення відводила Центральна Рада Криму?

8. Які фактори зумовили успіх операції Петра Болбочана в Криму?

9. Чому у 1918 р. УЦР не вдалося закріпитися у Криму?

10. Чому більшовикам у 1920 р. вдалося встановити свій режим у Криму та закріпитися у регіоні?

11. Які національні символи кримськотатарського народу ви можете назвати, коли вони виникли і були затверджені?

Тема 3. ДЕПОРТАЦІЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР 1944 р.

(2 години)

■➡ **Мета.** *Визначити причини, що зумовили депортацію сталінським режимом кримських татар та представників інших народів, які проживали у Криму, схарактеризувати перебіг депортації, визначити її наслідки.*

■ **План**

1. Кримськотатарський «колабораціонізм»: міфи та реальність.

2. Депортація населення Криму: причини і перебіг.

3. Наслідки депортації.

4. Життя і побут спецпоселенців.

Теми рефератів

1. Проблема так званого «колабораціонізму» кримських татар в історіографії.

2. Становище кримських татар у місцях депортації (1944 – 1989).

Джерела

Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Збірник документів та матеріалів. Упоряд.: О.Г. Бажан (керівник), О.В. Бажан, С.М. Блащук, Г.В. Боряк, С.І. Власенко, Н.В. Маковська. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 1092 с.

Кримські татари: шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Зб. док. та матеріалів / Упорядн.: О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк, С.А. Кокін, О.А. Лошицький. НАН України. Ч. 1–2. Київ, 2004.

Кримськотатарський національний рух у 1950 – 1980-х рр. за документами КДБ (вступну статтю і документи підготував О.Г.Бажан). *Український історичний журнал*. 2004. №4. С. 126–140.

Джерела з історії Криму: [Бібліографія повнотекстових мережевих ресурсів]. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=3356

Крым и крымские татары. URL: <http://www.kirimtatar.com>

Кримські татари 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. Київ, 1995. 364 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009385>

Депортація кримськотатарського народу – як це відбувалося (Спогади депортованих). URL: http://history.org.ua/LiberUA/Krimskiy_arkhiv/DepKrTatNar.pdf

Література

Бекірова Г. Депортація і боротьба кримськотатарського народу за повернення на історичну батьківщину. *Історія Криму та кримськотатарського народу. Навчальний посібник* / Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. Київ: «Кримська родина»; «Майстер Книг», 2020. С. 145–163. URL: https://www.bilgi.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/book_history-ukr_nov.pdf

Бекірова Г. «Изгнали всех бессудно и неправдо...». *Наши Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей*. Київ: К.І.С., 2016. С. 201–210.

Бекирова Г. Крымскотатарская проблема в СССР (1944–1991 гг.). Симферополь, 2004.

Громенко С. Вітчизні народів. Навіщо Сталін виселив давні етноси Криму. *Наши Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей*. Київ: К.І.С. 2016. С. 225–232.

Трегубов В. Про малі народи заковте слово. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей*. Київ: К.І.С., 2016. С. 219–224.

Кульчицький С., Якубова Л. Радянський Крим у повоєнну добу. *Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол*. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2019. С. 242–250.

Максименко М.М. Переселення у Крим сільського населення з інших регіонів СРСР (1946 – 1966). *Український історичний журнал*. 1990. № 11. С. 52–58.

Сергійчук В. Український Крим. Київ, 2001.

Кульчицький С.В. Український Крим. *Історія та правознавство*. 2009. №№ 11, 12, 14, 15, 19–21.

Сергійчук В.С. Формування і сучасний стан українського етносу Криму. *Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність*. Київ, 2001. С. 310–318.

Даниленко В. Як змінювався національний склад населення Криму у другій половині ХХ ст. *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України*. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ, 2014. С. 428–430. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Лисенко О. Як жили татари у місцях поселення після депортації. *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України*. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ, 2014. С. 423–427. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Якубова Л. Що зробила Україна в справі відновлення історичної справедливості щодо репресованих народів? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України*. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ, 2014. С. 386–389. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Адамовський В.І. Депортація народів Криму у другій половині 1940-х років та проблема їх адаптації на сучасному етапі / В. І. Адамовський. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей / відп. ред. П.Т. Тронько*. Київ, 2005. Вип. 30. С. 186–200.

Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.): Библиографический словарь. Симферополь, 1999.

Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / За ред. В. Наулка. Київ: Головна спец. ред. літературного мовлення нац. меншин України, 2001.

Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект. Київ, 2000.

Население Крымской области по данным переписей населения (справочные материалы). Симферополь, 1989.

Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект. Київ, 2000.

Методичні рекомендації

У першому питанні слід проаналізувати, чи набув колабораціонізм у роки Другої Світової війни серед кримських татар особливих форм та масштабів у порівнянні з фактами співробітництва з окупаційною владою представників інших народів та етнічних спільнот на окупованих фашистами територіях.

У другому питанні визначити причини депортації народів Криму у 1941 та 1944 рр. Схарактеризувати перебіг депортації, форми і методи, якими кримських татар та представників інших народів Криму виселяли з батьківщини.

У третьому питанні визначити наслідки депортації для кримських татар та представників інших депортованих з півострова народів. Визначити наслідки депортації для подальшого розвитку Криму.

У четвертому питанні схарактеризуйте умови, в яких проходило життя депортованих.

В рамках вивчення цієї теми студентам для самостійного перегляду пропонуються художній фільм українського режисера кримськотатарського походження Ахтема Сеїтаблаєва «Хайтарма», в якому відтворено події депортації 1944 р.

Контрольні питання

1. Чи мав колабораціонізм у Криму у роки Другої світової війни особливі риси та масштаб?
2. Які справжні причини сталінської депортації народів Криму у 1944 р.?
3. Якими методами здійснювалася депортація у травні 1944?
4. Куди виселяли депортованих з Криму людей?
5. В яких умовах довелося жити тим, кого сталінський режим назвав спепоселенцями?
6. Що відбувалося після вигнання кримських татар у Криму?

Тема 4. КРИМ І КРИМСЬКІ ТАТАРИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст. (4 години)

■➔ **Мета.** Визначити причини та наслідки передачі Кримської області УРСР, познайомитися з формами і методами боротьби кримських татар за повернення на історичну батьківщину.

■ План

1. Причини та передумови передачі Кримської області УРСР.
2. Юридична процедура передачі Кримської області УРСР.
3. Становище Криму у складі УРСР.
4. Боротьба кримських татар за повернення на історичну батьківщину (друга половина 1940-х – 1980-ті роки): зміст, форми, методи.
5. Мустафа Джамілев. Його боротьба за повернення кримських татар на історичну Батьківщину.
6. Петро Григоренко на захисті прав кримських татар.

📺 Джерела

Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940 – 2015): Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О.Г. Бажан (керівник), О.В. Бажан, С.М. Блащук, Г.В. Боряк, С.І. Власенко, Н.В. Маковська. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 1092 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/11024>

Кримські татари: шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Збірник документів та матеріалів / Упорядн.: О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк, С.А. Кокін, О.А. Лошицький. НАН України. Ч. 1-2. Київ, 2004 URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009390>

Кримськотатарський національний рух у 1950 – 1980-х рр. за документами КДБ (вступну статтю і документи підготував О.Г.Бажан) *Український історичний журнал*. 2004. №4. С. 126–140.

Джерела з історії Криму: [Бібліографія повнотекстових мережевих ресурсів]. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=3356

Кримські татари 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. Київ, 1995. 362 с.

Генерал Петро Григоренко. Спогади, статті, матеріали. Київ, 2008.

Переселенцам о Крымской области: Агитационная Украина. Симферополь, 1957.

Література

Сацький П.В. Крим: шлях до України (1945 – 1954). Київ, 2019.

Кульчицький С., Якубова Л. Радянський Крим у повоєнну добу. *Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол*. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2019. С. 242–250.

Акулов М.Р. Восстановительные работы в Крыму в 1944–1945 годах. *Отечественная история*. 1993. № 3. С. 182–189.

Максименко М.М. Переселення у Крим сільського населення з інших регіонів СРСР (1946–1966). *Український історичний журнал*. 1990. № 11. С. 52–58.

Сергійчук В. Український Крим. Київ, 2001.

Передача Криму Україні. *Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол*. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2019. С. 250–257.

Кульчицький С.В. Український Крим. *Історія та правознавство*. 2009. №№ 11, 12, 14, 15, 19–21.

Кульчицький С. Чому виник міф про царський подарунок Микити Хрущова? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 365–370. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Кульчицький С. Вхідження Криму до складу України: політичний аспект. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 499–513. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009799>

Сергійчук В. Економічна складова передачі Криму до УРСР у 1954 р. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 513–527. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009799>

Громенко С. Кримський якір. Що стояло за передачею півострова у 1954 році. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей*. Київ: К.І.С., 2016. С. 265–272.

Вольвач П. Чи став би Крим орденем на грудях планети, якби не українські мозолі? *Наш Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей*. Київ: К.І.С, 2016. С. 247–264.

Бажан О. Як відбувалася інтеграція Кримської області до складу УРСР? *Крим: шлях кризь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 370–373. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>*

Бажан О. Крим у складі УРСР: економічні та культурні аспекти. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 527–539. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009799>*

Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР (Київ, 19 лютого 2004 р.) / В.А. Смолій (відп. ред.). Київ, 2004.

Сергійчук В.С. Формування і сучасний стан українського етносу Криму. *Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність*. Київ, 2001. С. 310–318.

Бажан О. Що собою являла українізація Криму в 1950-х рр.? *Крим: шлях кризь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 373–376. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>*

Кульчицький С., Якубова Л. Довгий шлях на батьківщину: доля дероторованого народу в СРСР. *Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол*. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2019. С. 263–301.

Бажан О. Що собою являв кримськотатарський національний рух у 1950–1980-х рр.? *Крим: шлях кризь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 376–379. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>*

Бажан О.Г. Форми боротьби кримських татар за повернення на історичну Батьківщину (друга половина 1940-х – 1980-ті роки). *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство*. Київ, 2004. С. 307–325.

Бекірова Г. Пів століття опору. Кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки) = A Half Century of Resistance. Crimean Tatars from Deportation to Return (1941–1991): нарис політичної історії. Київ, 2017.

Кульчицький С. Боротьба кримських татар за повернення на Батьківщину (1956–1989 рр.). *Український історичний журнал*. 2018. № 2. С. 75–109.

Кіпіані В. Цікаві книжки. Російська федерація против Мустафи Джемилева. Омський процес. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей*. Київ: К.І.С., 2016. С238–243.

Бекірова Г. Петро Григоренко. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей*. Київ: К.І.С., 2016. 273–282.

Бекірова Г. Живий смолоскип над Кримом. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей*. Київ: К.І.С., 2016. С. 283–286.

Вольвач П.В. Українці у Криму: трагічне минуле й гірке сьогодні. *Кримські татари: історія й сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції*. (Київ, 13–14 травня 1994 р.). Київ, 1995.

Якубова Л. Що зробила Україна в справі відновлення історичної справедливості щодо репресованих народів? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ, 2014. С. 386–389. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>*

Якубова Л. Етнічний вектор у кримській геополітичній системі координат. *Крим від античності до сьогодні: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. Київ Інститут історії України НАН України, 2014. С. 576–588. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009799>*

Даниленко В. Як змінювався національний склад населення Криму у другій половині ХХ ст. *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 428–430. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>*

Тищенко Ю., Піховшек В. Повернення кримських татар. Хроніка подій. Київ, 1999.

Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г., Кислий А.Е., Мальгин А.В., Никифоров А.Р., Павлов В.М., Петров В.П. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. Симферополь, 1998.

Газізова О. Кримські татари в умовах інтеграції в український простір *Наук. записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 4. С. 437–446.

Подкур Р. Як відбувалася адаптація кримськотатарського населення у Криму? *Крим: шлях кризь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 389–394. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Гальчинський А., Власюк О., Здіорук С., Крисаченко В., Прозорова Н., Степико М. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи. *Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки*. 2004. Київ: НІСД, 2004. URL: http://old.niss.gov.ua/book/2004_html/krim.htm#a1.

Адамовський В.І. Депортація народів Криму у другій половині 1940-х років та проблема їх адаптації на сучасному етапі / В. І. Адамовський. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей* / Відп. ред. П. Т.Тронько. Київ, 2005. Вип. 30. С. 186–200.

Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / За ред. В. Наулка. Київ: Головна спец. ред. літературного мовлення нац. меншин України, 2001.

Шульга Т. Гуманітарна політика у поліетнічному регіоні: Крим 2000-х років. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 633–644.

Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект. Київ, 2000.

Бекирова Г. Крымско-татарская проблема в СССР (1944–1991 гг.). Симферополь, 2004.

Нагорна Л.П. Етнічна анізотропія в Криму: витоки, прояви, проблеми. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство*. Київ, 2004. С.101–113.

Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект. Київ, 2000.

Методичні рекомендації

У першому питанні схарактеризуйте становище (економічне, соціальне, демографічне) Криму після Другої Світової війни та депортації кримських татар. Визначте причини, що зумовили передачу Кримської області до складу УРСР. Схарактеризуйте, як

на законодавчому рівні була здійснена передача Кримської області УРСР.

У другому питанні схарактеризуйте, як питання передачі Кримської області УРСР вирішувалося у правовому полі. Адже російська пропаганда активно розкручувала міф про те, що передача Криму Україні здійснена з порушенням юридичних норм.

У третьому визначте наслідки передачі Криму до складу УРСР. Схарактеризуйте, які зміни відбулися в економічній, демографічній, культурній, гуманітарній сферах життя на півострові. Поміркуйте, чи була передача Криму УРСР «царським подарунком» Микити Хрущова, якою ціною для УРСР обійшлася відбудова та піднесення економіки Криму.

У четвертому питанні схарактеризувати процес реабілітації кримських татар та інших депортованих народів. Зазначте, чому і які перешкоди виникали у поверненні кримських татар на історичну батьківщину. Розкажіть про тривалу боротьбу кримських татар за повернення на півострів, визначте її форми та методи.

У п'ятому та шостому питаннях схарактеризуйте діяльність Мустафи Джамілева та Петра Григоренка, які вели тривалу і відчайдушну боротьбу за право кримськотатарського народу жити на своїй землі.

Контрольні питання

1. У якому соціально-економічному стані перебував Крим на початку 1950-х років?
2. Які причини зумовили передачу Кримської області УРСР?
3. Чому виник міф про «подарунок» Криму Україні М. Хрущовим? Чи відповідає він реаліям?
4. Як змінилося соціально-економічне становище Криму після його входження до складу УРСР?
5. Що послужило причиною зародження національного руху кримськотатарського народу? Якими були перші заходи активістів руху?
6. Які події відбувалися в кримськотатарському русі у 1960-х рр.?
7. Які форми боротьби використовували кримські татари, щоб повернутися на історичну батьківщину? Яку роль у цій боротьбі відіграли Мустафа Джамілев та Петро Григоренко?
8. Чому дослідники позначають період 1970-х рр. у кримськотатарському русі як «кризу»?

Тема 5. НЕЗАКОННА ОКУПАЦІЯ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ АР КРИМ ТА М. СЕВАСТОПОЛЯ (2 години)

■➡ **Мета.** Визначити передумови, що зумовили окупацію Криму Російською Федерацією, схарактеризувати перебіг окупації та визначити її наслідки.

■ План

1. Передумови окупації Криму Росією.
2. Російська окупація Криму: події лютого – березня 2014 року.
3. Реакція міжнародної спільноти на спробу анексії Криму РФ.
4. Наслідки незаконної окупації Криму РФ.

Теми рефератів

1. Культурна спадщина Криму.
2. Архітектурні пам'ятки Криму.

Джерела

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН щодо територіальної цілісності України (повний текст) URL: <http://tyzhden.ua/Politics/106073>

Останні події в Україні: загрози функціонуванню демократичних інститутів (резолюція ПАРЄ, повний текст). URL: <http://tyzhden.ua/Politics/107216>

Второй протокол к Гаагской Конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта 1954 года (Гаага, 26 марта 1999 г.). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/hague_conv_2nd_prot.shtml

Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>

Угода про вивезення та ввезення культурних цінностей від 28.09.2001. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_354 38

Література

Віднянський С., Мартинов А. Які інтереси переслідувала Російська Федерація, анексувавши Автономну Республіку Крим? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 399–402. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Верменич Я. Статус Автономної Республіки Крим у складі України: переваги і вади. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / Відп. ред. В. Смолій. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 613–623. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009799>

Кульчицький С., Якубова Л. Крим у лещатах «руського мира». *Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол*. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2019. С. 394–462.

Гай-Нижник П.П. Окупація та анексія Криму Російською Федерацією у 2014 р. як акт агресії проти України: перебіг вторгнення і свідчення міжнародного злочину. *Гілея*. 2017. Вип. 118 (№3). С. 110–125.

Російська окупація Криму // Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». *Воєнна історія України від давнини до сьогодення*. Харків: КСД, 2016. С. 338–340.

Тищенко Ю. Незаконна окупація російською федерацією АР Крим та м. Севастополь *Історія Криму та кримськотатарського народу. Навчальний посібник*. / Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. Київ: «Кримська родина»; «Майстер Книг», 2020. С. 185–193. URL: https://www.bilgi.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/book_history-ukr_nov.pdf

Віднянський С., Мартинов А. Як кримська криза лютого – березня 2014 р. вплинула на європейську та глобальну безпеку? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 403–405. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Віднянський С., Мартинов А. Якою є позиція міжнародного співтовариства щодо анексії Криму Російською Федерацією? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 406–409. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Віднянський С., Мартинов А. Як формувалися позиції ООН, ОБСЄ, Європейського Союзу, Ради Європи, СНД, НАТО щодо кримської проблеми? *Крим: шлях кризь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 410–411. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Віднянський С., Мартинов А. Який міжнародно-правовий потенціал має Україна для боротьби за повернення контролю над Кримом? *Крим: шлях кризь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 412-413. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Крикун Ю.В. Пам'ятники кримськотатарської архітектури (XIII – XX століття). Сімферополь, 2001.

Культура кримських татар: кінець XVIII віка – перша половина XX віка. Справочник-вказувач архівних документів. URL: [http://cidct.info/uk/studii/5-6\(07\)/5.html](http://cidct.info/uk/studii/5-6(07)/5.html)

Сыч А.: Россия хочет присвоить ценные экспонаты из музеев Крыма. URL: <http://newsoboz.org/obshchestvo/rossiya-hochet-prisvoit-tsennye-eksponaty-izmuzeev-kryma-24032014160735>

Кот С.І. Проблеми захисту культурних цінностей на окупованих територіях Криму та м. Севастополя. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 7–24.

Кот С. Крим: статус окупованої території та захист культурних цінностей. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 690–707. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009799>

Строкова Л.В. Так зване «скіфське золото» з кримських музеїв: проблема повернення культурних цінностей України з Нідерландів. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 39–44.

Титова О.М. Культурна спадщина Криму та Донбас за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 25–32.

Набок С.В. Втрачена пам'ять: потенційні шляхи порятунку загроженої та втраченої спадщини. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 85–89.

В кримському парламенті обговорили питання збереження історико-культурного насліддя караїмів. URL: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/16643-v-krymskomparlamente-obsudili-vopros-soxraneniya-istoriko-kulturnogo-naslediyakaraimov.html

Методичні рекомендації

У першому питанні слід визначити причини, чому Російська Федерація здійснила окупацію українського Криму. Слід визначити чинники, що полегшували Росії реалізацію її задуму.

У другому питанні схарактеризуйте перебіг окупації Криму російськими військами у лютому – березні 2014 року. Слід зупинитися на питанні, яку позицію займали українські військові під час цих подій, якою була позиція мешканців Кримського півострова, у тому числі кримських татар.

У третьому питанні слід показати реакцію міжнародної спільноти на російську окупацію Криму.

У четвертому питанні слід визначити наслідки (політичні, економічні, демографічні, соціальні, духовні) незаконної окупації Криму Російською Федерацією. Слід звернути увагу на численні факти порушень прав людини у Криму. Особливу увагу слід приділити питанню ризиків, що виникли для культурної спадщини Криму.

Контрольні питання

1. Які фактори полегшили незаконну військову окупацію Криму Російською Федерацією?
2. Як відбувалася незаконна окупація АР Крим Російською Федерацією?
3. Які обставини полегшили Росії прийняти протизаконні акти про приєднання Криму до РФ?
4. Як міжнародне співтовариство відреагувало на окупацію АР Крим з боку РФ?
5. Якою є позиція Меджлісу кримськотатарського народу стосовно тимчасової окупації АР Крим з боку РФ?
6. У чому РФ звинувачує кримських татар і як це співвідноситься із правами людини? Як оцінюють міжнародні організації дії російської сторони стосовно порушення прав людини в Криму?
7. Які загрози для культурної спадщини Криму виникли у зв'язку з російською окупацією регіону? Чи існують дієві механізми їх вирішення?

ПЛАН ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

Тема 1. КРИМ І КРИМСЬКІ ТАТАРИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст. (2 години)

■➔ *Мета.* Визначити причини та наслідки передачі Кримської області УРСР, познайомитися з формами і методами боротьби кримських татар за повернення на історичну батьківщину.

■ План

1. Причини та передумови передачі Кримської області УРСР.
2. Становище Криму у складі УРСР.
3. Мустафа Джамілев. Його боротьба за повернення кримських татар на історичну Батьківщину.
4. Петро Григоренко на захисті прав кримських татар.

Джерела

Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940 – 2015): Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О.Г. Бажан (керівник), О.В. Бажан, С.М. Блащук, Г.В. Боряк, С.І. Власенко, Н.В. Маковська. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 1092 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/11024>

Кримські татари: шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Збірник документів та матеріалів / Упорядн.: О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк, С.А. Кокін, О.А. Лошицький. НАН України. Ч. 1–2. Київ, 2004 URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009390>

Кримськотатарський національний рух у 1950 – 1980-х рр. за документами КДБ (вступну статтю і документи підготував О.Г.Бажан) *Український історичний журнал*. 2004. №4. С. 126–140.

Джерела з історії Криму: [Бібліографія повнотекстових мережевих ресурсів]. [Електронний ресурс]. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=3356

Кримські татари 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. Київ, 1995. 362 с.

Генерал Петро Григоренко. Спогади, статті, матеріали. Київ, 2008.

Переселенцам о Крымской области: Агитационная Украина. Симферополь, 1957.

Література

Сацький П.В. Крим: шлях до України (1945 – 1954). Київ, 2019.

Кульчицький С., Якубова Л. Радянський Крим у повоєнну добу. *Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол*. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2019. С. 242–250.

Акулов М.Р. Восстановительные работы в Крыму в 1944–1945 годах. *Отечественная история*. 1993. № 3. С. 182–189.

Максименко М.М. Переселення у Крим сільського населення з інших регіонів СРСР (1946–1966). *Український історичний журнал*. 1990. № 11. С. 52–58.

Сергійчук В. Український Крим. Київ, 2001.

Передача Криму Україні. *Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол*. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2019. С. 250–257.

Кульчицький С.В. Український Крим. *Історія та правознавство*. 2009. №№ 11, 12, 14, 15, 19–21.

Кульчицький С. Чому виник міф про царський подарунок Микити Хрущова? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 365–370. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Кульчицький С. Вхідження Криму до складу України: політичний аспект. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 499–513. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009799>

Сергійчук В. Економічна складова передачі Криму до УРСР у 1954 р. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 513–527. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009799>

Громенко С. Кримський яркір. Що стояло за передачею півострова у 1954 році. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей*. Київ: К.І.С, 2016. С. 265–272.

Вольвач П. Чи став би Крим орденом на грудях планети, якби не українські мозолі? *Наш Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей*. Київ: К.І.С, 2016. С. 247–264.

Бажан О. Як відбувалася інтеграція Кримської області до складу УРСР? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 370–373. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Бажан О. Крим у складі УРСР: економічні та культурні аспекти. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / Відп. ред. В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 527–539. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009799>

Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР (Київ, 19 лютого 2004 р.) / В.А. Смолій (відп.ред.). Київ, 2004.

Сергійчук В.С. Формування і сучасний стан українського етносу Криму. *Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність*. Київ, 2001. С. 310–318.

Бажан О. Що собою являла українізація Криму в 1950-х рр.? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 373–376. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Кульчицький С., Якубова Л. Довгий шлях на батьківщину: доля дерортованого народу в СРСР. *Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол*. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2019. С. 263–301.

Бажан О. Що собою являв кримськотатарський національний рух у 1950–1980-х рр.? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 376–379. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Бажан О.Г. Форми боротьби кримських татар за повернення на історичну Батьківщину (друга половина 1940-х – 1980-ті роки).

Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Київ, 2004. С. 307–325.

Губогло М.Н., Червонная С.М. Крымскотатарское национальное движение. Т. 2. Москва, 1992.

Бекірова Г. Пів століття опору. Кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки) = A Half Century of Resistance. Crimean Tatars from Deportation to Return (1941–1991): нарис політичної історії. Київ, 2017.

Кульчицький С. Боротьба кримських татар за повернення на Батьківщину (1956–1989 рр.). *Український історичний журнал.* 2018. № 2. С. 75–109.

Кіпіані В. Цікаві книжки. Російська федерація против Мустафы Джемилева. Омський процес. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей.* Київ: К.І.С., 2016. С238–243.

Бекірова Г. Петро Григоренко. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей.* Київ: К.І.С., 2016. 273–282.

Бекірова Г. Живий смолоскип над Кримом. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей.* Київ: К.І.С., 2016. С. 283–286.

Вольвач П.В. Українці у Криму: трагічне минуле й гірке сьогодення. *Кримські татари: історія й сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції.* (Київ, 13–14 травня 1994 р.). Київ, 1995.

Якубова Л. Що зробила Україна в справі відновлення історичної справедливості щодо репресованих народів? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України.* Відп. ред. В.А. Смолій. Київ, 2014. С. 386–389. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Якубова Л. Етнічний вектор у кримській геополітичній системі координат. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій.* Київ Інститут історії України НАН України, 2014. С. 576–588. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009799>

Даниленко В. Як змінювався національний склад населення Криму у другій половині ХХ ст. *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України.* Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 428–430. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Тищенко Ю., Піховшек В. Повернення кримських татар. Хроніка подій. Київ, 1999.

Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г., Кислий А.Е., Мальгин А.В., Никифоров А.Р., Павлов В.М., Петров В.П. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. Симферополь, 1998.

Газізова О. Кримські татари в умовах інтеграції в український простір *Наук. записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 4. С. 437–446.

Подкур Р. Як відбувалася адаптація кримськотатарського населення у Криму? *Крим: шлях кризь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 389–394. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Гальчинський А., Власюк О., Здіорук С., Крисаченко В., Прозорова Н., Степико М. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи. *Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки*. 2004. Київ: НІСД, 2004. URL: http://old.niss.gov.ua/book/2004_html/krim.htm#a1.

Адамовський В.І. Депортація народів Криму у другій половині 1940-х років та проблема їх адаптації на сучасному етапі / В. І. Адамовський. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей* / Відп. ред. П.Т. Тронько. Київ, 2005. Вип. 30. С. 186–200.

Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / За ред. В. Наулка. Київ: Головна спец. ред. літературного мовлення нац. меншин України, 2001.

Шульга Т. Гуманітарна політика у поліетнічному регіоні: Крим 2000-х років. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 633–644.

Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект. Київ, 2000.

Бекирова Г. Крымско-татарская проблема в СССР (1944–1991 гг.). Симферополь, 2004.

Нагорна Л.П. Етнічна анізотропія в Криму: витоки, прояви, проблеми. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство*. Київ, 2004. С. 101–113.

Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект. Київ, 2000.

Методичні рекомендації

У першому питанні схарактеризуйте становище (економічне, соціальне, демографічне) Криму після Другої Світової війни та депортації кримських татар. Визначте причини, що зумовили передачу Кримської області до складу УРСР. Схарактеризуйте, як на законодавчому рівні була здійснена передача Кримської області УРСР.

У другому питанні визначте наслідки передачі Криму до складу УРСР. Схарактеризуйте, які зміни відбулися в економічній, демографічній, культурній, гуманітарній сферах життя на півострові. Поміркуйте, чи була передача Криму УРСР «царським подарунком» Микити Хрущова, якою ціною для УРСР обійшлася відбудова та піднесення економіки Криму.

У четвертому та п'ятому питаннях схарактеризуйте діяльність Мустафи Джамілева та Петра Григоренка, які вели тривалу і відчайдушну боротьбу за право кримськотатарського народу жити на своїй землі.

Контрольні питання

1. У якому соціально-економічному стані перебував Крим на початку 1950-х років?
2. Які причини зумовили передачу Кримської області УРСР?
3. Чому виник міф про «подарунок» Криму Україні М. Хрущовим? Чи відповідає він реаліям?
4. Як змінилося соціально-економічне становище Криму після його входження до складу УРСР?
5. Які форми боротьби використовували кримські татари, щоб повернутися на історичну батьківщину? Яку роль у цій боротьбі відіграли Мустафа Джамілев та Петро Григоренко?

Тема 2. НЕЗАКОННА ОКУПАЦІЯ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ АР КРИМ та м. СЕВАСТОПОЛЯ (2 години)

■➡ **Мета.** Визначити передумови, що зумовили окупацію Криму Російською Федерацією, схарактеризувати перебіг окупації та визначити її наслідки.

■ План

1. Передумови окупації Криму Росією.
2. Російська окупація Криму: події лютого – березня 2014 року.
3. Реакція міжнародної спільноти на спробу анексії Криму РФ.
4. Наслідки незаконної окупації Криму РФ.

Теми рефератів

1. Культурна спадщина Криму.
2. Архітектурні пам'ятки Криму.

Джерела

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН щодо територіальної цілісності України (повний текст) URL: <http://tyzhden.ua/Politics/106073>

Останні події в Україні: загрози функціонуванню демократичних інститутів (резолюція ПАРЄ, повний текст). URL: <http://tyzhden.ua/Politics/107216>

Второй протокол к Гаагской Конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта 1954 года (Гаага, 26 марта 1999 г.). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/hague_conv_2nd_prot.shtml

Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>

Угода про вивезення та ввезення культурних цінностей від 28.09.2001. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_354 38

Література

Віднянський С., Мартинов А. Які інтереси переслідувала Російська Федерація, анексувавши Автономну Республіку Крим? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 399–402. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Верменич Я. Статус Автономної Республіки Крим у складі України: переваги і вади. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 613–623. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009799>

Кульчицький С., Якубова Л. Крим у лещатах «русского мира». *Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол*. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2019. С. 394–462.

Гай-Нижник П.П. Окупація та анексія Криму Російською Федерацією у 2014 р. як акт агресії проти України: перебіг вторгнення і свідчення міжнародного злочину. *Гілея*. 2017. Вип. 118 (№3). С. 110–125.

Російська окупація Криму // *Поле битви – Україна*. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. Харків: КСД, 2016. С. 338–340.

Тищенко Ю. Незаконна окупація російською федерацією АР Крим та м. Севастополь *Історія Криму та кримськотатарського народу. Навчальний посібник*. / Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. Київ: «Кримська родина»; «Майстер Книг», 2020. С. 185–193. URL: https://www.bilgi.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/book_history-ukr_nov.pdf

Віднянський С., Мартинов А. Як кримська криза лютого – березня 2014 р. вплинула на європейську та глобальну безпеку? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 403–405. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Віднянський С., Мартинов А. Якою є позиція міжнародного співтовариства щодо анексії Криму Російською Федерацією? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії

України НАН України, 2014. С. 406–409. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Віднянський С., Мартинов А. Як формувалися позиції ООН, ОБСЄ, Європейського Союзу, Ради Європи, СНД, НАТО щодо кримської проблеми? *Крим: шлях кризь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 410–411. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Віднянський С., Мартинов А. Який міжнародно-правовий потенціал має Україна для боротьби за повернення контролю над Кримом? *Крим: шлях кризь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 412–413. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>

Крикун Ю.В. Пам'ятники кримськотатарської архітектури (XIII – XX століття). Сімферополь, 2001.

Культура кримських татар: кінець XVIII віка – перша половина XX віка. Справочник-вказувач архівних документів. URL: [http://cidct.info/uk/studii/5-6\(07\)/5.html](http://cidct.info/uk/studii/5-6(07)/5.html)

Сыч А.: Россия хочет присвоить ценные экспонаты из музеев Крыма. URL: <http://newsoboz.org/obshchestvo/rossiya-hochet-prisvoit-tsennye-eksponaty-izmuzeev-kryma-24032014160735>

Кот С.І. Проблеми захисту культурних цінностей на окупованих територіях Криму та м. Севастополя. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 7–24.

Кот С. Крим: статус окупованої території та захист культурних цінностей. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 690–707. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009799>

Строкова Л.В. Так зване «скіфське золото» з кримських музеїв: проблема повернення культурних цінностей України з Нідерландів. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та*

відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 39–44.

Титова О.М. Культурна спадщина Криму та Донбас за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 25–32.

Набок С.В. Втрачена пам'ять: потенційні шляхи порятунку загроженої та втраченої спадщини. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 85–89.

В кримському парламенті обговорили питання збереження історико-культурного насліддя караїмів. URL: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/16643-v-krymskomparlamente-obsudili-vopros-soxraneniya-istoriko-kulturnogo-naslediyakaraimov.html

Методичні рекомендації

У першому питанні слід визначити причини, чому Російська Федерація здійснила окупацію українського Криму. Слід визначити чинники, що полегшували Росії реалізацію її задуму.

У другому питанні схарактеризуйте перебіг окупації Криму російськими військами у лютому – березні 2014 року. Слід зупинитися на питанні, яку позицію займали українські військові під час цих подій, якою була позиція мешканців Кримського півострова, у тому числі кримських татар.

У третьому питанні слід показати реакцію міжнародної спільноти на російську окупацію Криму.

У четвертому питанні слід визначити наслідки (політичні, економічні, демографічні, соціальні, духовні) незаконної окупації Криму Російською Федерацією. Слід звернути увагу на численні факти порушень прав людини у Криму. Особливу увагу слід приділити питанню ризиків, що виникли для культурної спадщини Криму.

Контрольні питання

1. Які фактори полегшили незаконну військову окупацію Криму Російською Федерацією?
2. Як відбувалася незаконна окупація АР Крим Російською Федерацією?
3. Які обставини полегшили Росії прийняти протизаконні акти про приєднання Криму до РФ?
4. Як міжнародне співтовариство відреагувало на окупацію АР Крим з боку РФ?
5. Якою є позиція Меджлісу кримськотатарського народу стосовно тимчасової окупації АР Крим з боку РФ?
6. У чому РФ звинувачує кримських татар і як це співвідноситься із правами людини? Як оцінюють міжнародні організації дії російської сторони стосовно порушення прав людини в Криму?
7. Які загрози для культурної спадщини Криму виникли у зв'язку з російською окупацією регіону? Чи існують дієві механізми їх вирішення?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Самостійна робота студентів з навчальної дисципліни «Історія Криму» реалізується у таких формах:

1. Самостійний пошук літератури, підготовка рефератів, міні-проектів, есе.

2. Самостійний перегляд відеолекцій провідних дослідників історії Криму та кримськотатарського народу, а також самостійний перегляд сучасних художніх фільмів, у яких порушуються актуальні проблеми історії Криму та кримськотатарського народу, з подальшим їх обговоренням на заняттях.

3. Самостійний пошук літератури та підготовка доповідей з історії Криму на щорічну наукову конференцію молодих учених та студентів.

1. У рамках самостійної роботи студент готує реферат, есе або проєкт з презентацією по одній з нижче запропонованих тем.

У рефераті або проєкті-презентації має бути розрита обрана тема. Обов'язково зазначається, які джерела та література використані при підготовці.

Підготовлені реферати, есе, проєкти з презентацією представляються на семінарському занятті (у разі, якщо тема реферату, проєкту дотична до теми семінарського заняття) або надсилаються в електронному вигляді викладачу на перевірку.

Теми для самостійної роботи

1. Стоянки первісної людини у Криму.
2. Скіфські кургани у Криму.
3. Релігійні вірування кримських татар.
4. Становище жінки у Кримському ханстві.
5. Освіта у Кримському ханстві.
6. Побутова культура кримських татар.
7. Традиційні промисли кримських татар.

8. Декоративно-ужиткове мистецтво кримських татар.
9. Культурна спадщина Кримського ханства.
10. Еміграція кримських татар у ХІХ ст.
11. Ісмаїл Гаспринський – життєвий шлях та громадська діяльність.
12. Життєвий шлях Номана Челебіджіхана.
13. Рух Опору у Криму під час ІІ Світової війни.
14. Проблема так званого «колобраціонізму» кримських татар в історіографії.
15. Становище кримських татар в місцях депортації (1944 – 1989).
16. Крим як всесоюзна здравниця і зона відпочинку.
17. Політика української влади щодо кримських татар (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): успіхи і прорахунки.
18. Культурна спадщина Криму.
19. Архітектурні пам'ятки Криму.
20. Становище кримських татар в незаконно окупованому Російською Федерацією Криму.

Крім запропонованих вище тем для самостійної роботи, студенти можуть запропонувати власну тему з історії Криму, яка має бути обговорена та узгоджена з викладачем.

2. У рамках самостійної роботи студенти самостійно переглядають відеолекції провідних дослідників історії Криму та кримськотатарського народу, а також сучасні художні фільми, у яких порушуються актуальні проблеми історії Криму та кримськотатарського народу, з подальшим їх обговоренням на заняттях.

Студентам пропонуються для самостійного перегляду відеолекції провідних дослідників історії Криму та кримськотатарського народу (зокрема, А. Іванця, С. Громенка, Г. Бекірової та ін.).

У рамках вивчення теми «Крим і кримські татари у Другій світовій війні» студентам для самостійного перегляду пропонується художній фільм українського режисера кримськотатарського походження Ахтема Сеїтаблаєва «Чужа молитва», що розповідає історію кримської татарки Саїде Аріфової, яка під час Другої світової війни двічі врятувала 88 єврейських дітей-сиріт.

У рамках вивчення теми «Депортація кримських татар 1944 р.» студентам для самостійного перегляду пропонується ще один художній фільм Ахтема Сеїтаблаєва «Хайтарма», в якому

відтворено події депортації. Студенти також самостійно знайомляться з цілою низкою документів, що проливають світло на обставини та перебіг трагічної для кримських татар події, свідченнями тих, хто особисто пережив депортацію. На семінарському занятті відбувається обговорення фільму «Хайтарма», студенти діляться міркуваннями з приводу побаченого, висловлюють свої думки про те, наскільки автору фільму Ахтему Сейтаблаєву вдалося передати трагізм травневих подій 1944 р. у Криму, жертвою яких стали понад 200 тисяч безневинних людей.

При вивченні теми «Незаконна окупація Російською Федерацією АР Крим та м. Севастополя» студентам пропонується перегляд художнього фільму українського режисера Тимура Яценка «Черкаси», що розповідає про початок окупації Криму та трижневий опір російській військовій агресії українського мінного тральщика «Черкаси». Використовуючи цю художню реконструкцію, а також документальні матеріали, студенти дискутують про об'єктивні та суб'єктивні чинники, що полегшили реалізацію Росією плану по захопленню Криму.

3. Студенти (за бажанням) здійснюють самостійний пошук літератури та готують доповіді з історії Криму на щорічну наукову конференцію молодих учених та студентів.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ (ЗАЛІК)

1. Стоянки первісної людини у Криму.
2. Крим за доби раннього залізного віку: кіммерійці, таври, скіфи, сармати.
3. Давньогрецькі поселення у Криму.
4. Візантійські володіння у Криму.
5. Венеціанські та генуезькі колонії у Південному Криму.
6. Князівство Феодоро.
7. Кочовики степового Криму за доби Середньовіччя. Завоювання Криму монголо-татарами.
8. Формування на кримському півострові кримськотатарського етносу.
9. Утворення Кримського ханства.
10. Територія та державний устрій Кримського ханства.
11. Соціальна структура суспільства Кримського ханства.
12. Економіка Кримського ханства.
13. Побут, культура, релігія кримських татар.
14. Військова справа у Кримському ханстві.
15. Кримське ханство та Османська імперія.
16. Відносини Кримського ханства з Великим князівством Литовським та Річчю Посполитою.
17. Відносини Кримського ханства з Московським царством.
18. Кримськотатарські набіги на українські землі: причини та наслідки.
19. Кримські татари та козаки – супротивники і союзники.
20. Кримське ханство у відносинах з Українською козацькою державою у XVII – XVIII ст.
21. Анексія Криму Росією наприкінці XVIII ст.
22. Становище Криму у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок ХХ ст.).
23. Етнодемографічні процеси у Криму наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.
24. Кримськотатарський просвітител, культурний та громадський діяч Ісмаїл Гаспринський.

25. Кримськотатарська революція 1917–1919 рр. Проголошення Кримської народної республіки.
26. Лідер кримськотатарського руху Номан Челебіджіхан.
27. Крим у політиці Центральної Ради. Похід П. Болбочана на Крим.
28. Боротьба за Крим у 1918–1920 р.
29. Створення Кримської АСРР. Політика більшовиків у Криму у 1920-х рр.
30. Радянізація Криму: колективізація, індустріалізація, «культурна революція», репресії.
31. Військові дії у Криму під час Другої Світової війни.
32. Радянський та національний рух опору в Криму під час Другої Світової війни.
33. Кримські татари в умовах німецької окупації Криму. Кримськотатарський «колабораціонізм»: міфи та реалії.
34. Депортація населення Криму часів II Світової війни: причини, перебіг і наслідки.
35. Кримські татари у вигнанні. Життя і побут спецпереселенців.
36. Відбудова Криму після II Світової війни.
37. Передача Криму УРСР: передумови, причини та наслідки.
38. Соціально-економічний розвиток Криму у другій половині ХХ ст.
39. Етнонаціональна політика радянської влади у Криму у другій половині 1940-х – 1980-х рр.
40. Боротьба кримських татар за повернення на історичну Батьківщину (1950-х – 1980-ті роки).
41. Мустафа Джамілев: боротьба за повернення кримських татар.
42. Дисидент Петро Григоренко у боротьбі за права кримських татар.
43. Репатріація кримських татар та їх інтеграція в українське суспільство.
44. Утворення АР Крим.
45. Політика української влади у Криму за доби незалежності України.
46. Кримське питання у українсько-російських відносинах кінця ХХ – початку ХХІ ст.
47. Причини та передумови анексії Криму Росією.
48. Спроба анексії Криму Російською Федерацією: події лютого–березня 2014 року.
49. Наслідки російської Криму.
50. Культурна спадщина Криму.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА, ЛІТЕРАТУРА ТА ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

Джерела

1. Бикова Г.Б. Уряди Криму (1917 – 1921 рр.). Документи. *Уряди України у ХХ ст.: науково-документальне видання* / НАН України. Інститут історії та ін. Київ, 2001.

2. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Збірник документів та матеріалів. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 1092 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/11024>

3. Кримські татари. 1944 – 1994 рр. : статті, документи, свідчення очевидців / редкол. Ю.З. Данилюк [та ін.]. Київ: Рідний край, 1995. 363 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009385>

4. Кримські татари: шлях до повернення. Кримсько-татарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб : Збірник документів та матеріалів. Ч. 1 / ред. кол. В.А. Смолій [та ін.]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 396 с.

5. Кримськотатарський національний рух у 1917 – 1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб / Упоряд. Іванець А., Когут А. Київ: К.І.С., 2019. 448 с.

6. Кримськотатарський національний рух у 1950 – 1980-х рр. за документами КДБ (вступну статтю і документи підготував О.Г.Бажан). *Український історичний журнал*. 2004. №4. С. 126–140.

7. Національна безпека України: кримський вектор: Збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5 ч. Львів, Ліга-Прес, 2015. Ч.1.

Основна література

1. Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. Історія Криму та кримськотатарського народу. Навчальний посібник. Київ: «Кримська родина»; «Майстер Книг», 2020. URL: https://www.bilgi.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/book_history_ukr_nov.pdf
2. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2014. 456 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>
3. Крим в етнополітичному вимірі / М. Панчук, Г. Бекірова, В. Ганкевич та ін. Київ: Світогляд, 2005. 533 с.
4. Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 708 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009799>
5. Крисаренко В. Історія Криму. Кримське ханство: Навчальний посібник. Київ: ЛТД «Твім інтер», 2000. 335 с.
6. Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2019. 496 с.
7. Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря. Харків : КСД, 2016. 352 с.
8. Наш Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей. Київ: К.І.С., 2016. 315 с. URL: https://old.uinr.gov.ua/sites/default/files/nash_krym_2016.pdf
9. Сергійчук В. Український Крим. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2001. 304 с.
10. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). Київ: Інститут історії України, 2016. 616 с.
11. Смолій В., Якубова Л. Крим і Донбас: проблеми й перспективи інтеграції в модерний український проект (аналітична записка) Київ: Інститут історії України, 2019. 116 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0014596

Допоміжна література

1. Адамовський В.І. Депортація народів Криму у другій половині 1940-х років та проблема їх адаптації на сучасному етапі. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей*. Київ, 2005. Вип. 30. С. 186–200.

2. Ольговський С.Я. Давньогрецькі міста-колонії Північного Причорномор'я: навчальний посібник. Київ: КНУКіМ, 2007.

3. Андрєєва С.С. Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2004. Вип. 18. С. 17–24.

4. Андрєєва С.С. Дипломатичні зносини Запорозької Нової Січі з Кримським ханством. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2004. Вип. 26. С. 104–108.

5. Бачинська О. Османські фортеці Буджака на межі XVIII – XIX ст.: залоги й їхній склад. Одеса: Астропринт, 2013. 168 с.: іл.

6. Бикова Т. Історичні передумови й перебіг ленінсько-сталінської кампанії татаризації в Кримській АСРР (1921–1928 рр.). Київ: Інститут історії України, 2020. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0015334

7. Бикова Т.Б. Кримські крайові уряди, 1918 – 1919 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 14. С. 45–58.

8. Бикова Т. Кримськотатарський аспект національної політики Кремля у Кримській АСРР (1921–1928 рр.). *Українськи історичний журнал*. 2018. № 1. С. 98–125.

9. Бикова Т. Організація Кримської Соціалістичної Радянської Республіки у 1919 р. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідом. зб. наук. праць / від. ред. С. Кульчицький*. Київ, 2005. Вип. 13. С. 118–159.

10. Бекірова Г. Джафер Сейдамет. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей*. Київ К.І.С., 2016. С. 101–111.

11. Бекірова Г. Пів століття опору. Кримські татари від вигнання до повернення (1941 – 1991 роки): нарис політичної історії. Київ: Критика, 2017. 480 с.
12. Брехуненко В. Витоки кримської політики Богдана Хмельницького. *Український історичний журнал*. 1995. №4. С. 87–92.
13. Брехуненко В. Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624–1629 рр. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ, 2009. С. 66–84.
14. Брехуненко В. Дипломатія українського козацтва й Кримський ханат: невідомі сторінки укладення першого козацько-кримського договору 1624 р. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. Вип. III. Київ, 2003. С. 356–378.
15. Брехуненко В. «Я бусурмани, але свої присяги дотримуюсь»: про стереотипи сприйняття українських козаків і татар у середині 1620-х рр. *Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова*. Київ, 2007. С. 85–92.
16. Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2016. 99 с.
17. Войтович Л. Формування кримськотатарського народу: вступ до етногенезу / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Біла Церква, 2009. 214 с. Режим доступу: <https://bit.ly/2ENMRan>
18. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. Москва: Мысль, 1992. 448 с.
19. Возгрин В.Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма. В 4 т. Симферополь, 2013.
20. Вус О.В. Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї: інженерний захист Таврики та Боспора в кінці IV – на початку VII ст. Львів: Тріада Плюс, 2010. 304 с.
21. Галенко О.І. Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783 р.). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ: «Альтернативи», 2001. С. 208–263.
22. Галенко О. І. Кримський ханат. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. В. А Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України*. Київ, 2009. Т. 5 : Кон – Кю. С. 366.
23. Галенко О.І. Про татарські набіги на українські землі. *Український історичний журнал*. 2003. №6. С. 52–68.

24. Галенко О.І. Хаджи-Гірей. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ, 2013. Т. 10 : Т – Я. С. 341.

25. Галенко О.І. Українська Колумбіана: работоргівля генуезької Кафи XIII – XV ст. і початки модерного колоніалізму. *Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: Збірник наукових праць пам'яті доктора історичних наук, професора Пархомчука Станіслава Максимовича*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 115–144.

26. Галушка А. Військова справа та війни доби Кримського ханату. *Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів»*. *Воєнна історія України від давнини до сьогодення*. Харків: КСД, 2016. С. 187–230.

27. Гайворонский О. Повелители двух материков. Т. I. Крымские ханы XV - XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. Київ – Бахчисарай: Оранта, Майстерня книги, 2007. 368 с.

28. Гайворонский О. Повелители двух материков. Т. II. Крымские ханы первой половины XVII столетия в борьбе за самостоятельность и единовластие. Київ – Бахчисарай: Оранта, Майстерня книги, 2009. 272 с.

29. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. Харків: Точка, 2017. 260 с.

30. Головченко В. Кримське питання у зовнішній політиці Центральної Ради й гетьманату Павла Скоропадського. *Пам'ять століть*. 2008. № 4. С. 64–71.

31. Грибовський В.В. Ногайські орди в системі державного управління Кримського ханства. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. VII. Запоріжжя: РА Тандем-У, 1999. С. 44–48.

32. Грибовський В.В. Типологія татарських набігів у XVIII ст. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст.* Вип. 5. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000. С. 206–211.

33. Грибовський В.В. Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 8. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. С. 139–171.

34. Грибовський В.В. Порубіжна смуга Речі Посполитої та Кримського ханства у 1699 – 1769 рр. *Південний архів. Збірник наукових праць (історичні науки)*. Вип. V. Херсон: Айлант, 2001. С. 8–15.

35. Грибовський В.В. Поняття «фронтир» і «азійський кордон» як інструменти дослідження українського степового порубіжжя XVI–XVIII ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 25. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2012. С. 109–136.

36. Грибовський В.В., Сень Д.В. Кубанський султан Бахты-Гирей: феномен нелегитимної влади в Кримському ханстві першої треті XVIII в. *Тюркологічний збірник 2011–2012. Політична і етнокультурна історія тюркських народів і держав*. Москва: «Всхідна література», 2013. С. 92–137.

37. Грибовський В.В. Запорожці і завоювання Криму Російської імперією. 1771–1774 гг. *Наукове спадщина професора А.П. Пронштейна і актуальні проблеми розвитку історичної науки (к 95-літтю со дня народження видатного російського ученого). Матеріали Всеросійської (с міжнародним участям) науково-практичної конференції (г. Ростов-на-Дону, 4–5 квітня 2014 г.)* / отв. ред. М.Д. Розин, Д.В. Сень, Н.А. Трапш. Ростов-на-Дону: Изд-во «Фонд науки і освіти», 2014. С. 129–137.

38. Грибовський В.В. Ногайці в підданстві Кримського ханства. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом. Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 165–183.

39. Грибовський В.В. Ханська Україна *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом. Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 227–240.

40. Громенко С. Велика громадянська війна 1917 – 1921 гг. в Криму (1918 – 1920 гг). *500 битв за Крим*. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2016. 264 с.

41. Громенко С. Art Etkenmen (Я поклявся) : Роман Челебіджіхан. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей*. Київ: К.І.С., 2016. С. 101–111.

42. Громенко С. Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року. Київ: К.І.С., 2018. 266 с.

43. Гулевич В.Н. Кримське ханство й Північне Причорномор'я в період правління Гаджи Гірея (1442 – 1466 рр.). *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 4–28.

44. Дашкевич Я.Р. Українці в Криму (XV–XX ст.). *Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе*. Київ, 1993. С. 100–116.

45. Діденко І. Німецький чинник у відносинах Української Держави і Криму (травень-листопад 1918 року). *Київська старовина*. 2008. № 4. С. 81–91.

46. Домановський А. Західний кордон Улусу Джучі. Золотоординський Крим. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 7–24.
47. Домановський А. Відособлення кримського улусу. Турецьке завоювання Криму. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 25–40.
48. Домановський А. У боротьбі з Великою Ордою: народження Кримського ханату. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 41–54.
49. Домановський А. Кримський ханат: державний устрій Кримського ханату. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 101–116.
50. Домановський А. Економіка Кримського ханату. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 116–135.
51. Івангородський К.В. Прояви етносоціальних трансформацій на Великому Кордоні в контексті міжспільнотних взаємин України та Кримського ханства (XV – XVII ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 9. Вінниця, 2005. С. 9–13.
52. Івангородський К.В. Проблеми ясиру в контексті міжспільнотних взаємин України та Кримського ханства (XV – XVII ст.). *Україна соборна: Зб. наук. ст.* Вип. 4. Т. 2. Київ, 2006.
53. Івангородський К.В. Динаміка мирних міжспільнотних взаємин України та Кримського ханства в XVI – XVII ст. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Історичні науки. 2006. Вип. 90. С. 35–49.
54. Іванець А. Кримська проблема в діяльності УНР періоду Директорії (кінець 1918 – 1920 рр.). Сімферополь: ДОЛЯ, 2013. 176 с.
55. Іванець А. Перший Курултай: від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту. (1917 – 1918 рр.). Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 160 с.
56. Італійські колонії в Криму. Уривалкін О.М. *Історія України (середина XIII – середина XVII ст.). Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти*. Київ, 2005. С. 176–182.
57. Каліберда Ю. Кримська Народна Республіка у боротьбі з більшовиками (грудень 1917 – січень 1918 рр.). *Пам'ять століть*. 2010. № 4-5. С. 115–123.
58. Князівство Феодоро. Уривалкін О.М. *Історія України (середина XIII – середина XVII ст.). Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти*. Київ, 2005. С. 182–184.

59. Кондратюк Г.М. Національна політика в Кримській АРСР у 20 – 30 роках ХХ століття: монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 252 с.

60. Короленко Б.А. Колонізація Криму 80 - 90-х рр. ХVІІІ ст. як інструмент демографічної політики Російської імперії. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Вінниця, 2012. Вип. 20. С. 28–37.

61. Котляр Н. Політика коренізації в Криму в 20–30-ті рр. ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць*. Вип. 9. Київ, 2003.

62. Кравченко Е. А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. Київ, 2010.

63. Крикун Ю.В. Пам'ятники кримськотатарської архітектури (ХІІІ–ХХ століття). Сімферополь, 2001.

64. Кримська війна: історія та уроки. 1853–1856 рр. *Матеріали міжнар. військ.-істор. конф. 27–29 вересня 2013 р. у Севастополі*. Київ, 2013.

65. Кримський Агатангел. Історія Туреччини. Київ ; Львів : Олір, 1996. 287 с.: іл.

66. Кульчицький С. Міф про «царський подарунок» Микити Хрущова : [про передачу Кримської області зі складу РРСФР до складу УРСР]. *Історія України*. 2014. № 19. С. 5–9.

67. Кульчицький С.В. Український Крим. *Історія та правознавство*. 2009. № 11, 12, 14, 15, 19–21.

68. Мільчев В.І. Запорозьке козацтво у підданстві Гіреїв (1709/1711 – 1734 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2004. Вип. 26. С. 170–178.

69. Мільчев В. Специфіка управління запорозьким/ задунайським козацтвом з боку владних структур Кримського ханства та Османської імперії у ХVІІІ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. Вип. ХХХІ. С. 125–132.

70. Мыщ В.Л. Каффа и Феодоро в XV веке: Контакты и конфликты. Симферополь, 2009.

71. Орешкова С.Ф. Крымское ханство в 70-е годы ХVІІІ в. *Вопросы истории*. 2008. №7. С. 121–127.

72. Назарчук Т. Особливості суспільно-політичного, наукового та культурного розвитку Кримської АСРР. *Краєзнавство*. 2009. № 1–2. С. 64–71.

73. Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qirimimiz. Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції «Крим в історії України», присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму / За ред. Д.С. Гордієнка та В.В. Корнієнка. Київ, 2015. 264 с.

74. Панашенко В.В. Кримське ханство у XV – XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1989. №1. С. 54–64.

75. Пірен М. Проблеми відродження кримськотатарського народу в контексті української національної ідеї. *Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз: Навч. посібник для студ. вузів*. Київ, 2007. С. 355–364.

76. Пенской В.В. Военный потенциал Крымского ханства в конце XV – начале XVII в. *Восток. Афроазиатские общества: история и современность*. 2010. №2. С. 56–66.

77. Петреченко І.Є. Кримськотатарський просвітитель-реформатор Ісмаїл Гаспринський. *Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій: Збірник матеріалів науково-методологічного семінару з історії освіти, 21 жовтня 2020 р., Київ / НАПН України, Від-ня заг. педагогіки та філософії освіти, ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського та ін.; [редкол.: Березівська Л.Д. (голова редкол.), Сухомлинська О.В., Тарнавська С.В.]. Київ: ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського. 2020. С. 28.*

78. Петреченко І.Є. Історія Криму як компонент освітньої програми підготовки майбутніх учителів історії. *Актуальні проблеми історичної освіти» Збірник матеріалів Усеукраїнської науково-практичної конференції з (Херсон, 18 березня 2021 р.)*. Херсон, 2021. С. 43–49.

79. Переселенческий билет: трудовая миграция в Крым, 1944 – 1976. Симферополь : Антиква, 2013. 236 с.

80. Проблема легітимності Автономної Республіки Крим. Політико-правова та соціально-культурна адаптація депортованих народів. *Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В.М. Литвина*. Київ, 2006. С. 509–515.

81. Пуздровский А.Е. Крымская Скифия II в. до н.э. – III в. н.э. Погребальные памятники. Симферополь, 2007.

82. Реабілітовані історією. Автономная республика Крым. Книга 1 Симферополь, 2004; Книга 2. Симферополь, 2006; Книга 3. Киев; Симферополь, 2006; Книга 4. Симферополь, 2008; Книга 5. Симферополь, 2009; Книга 6. Симферополь, 2013.

83. Сацький П.В. Крим: шлях до України (1945 – 1954 рр.): монографія. Київ: КНЕУ, 2019. 522 с.
84. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты: в 2-х томах. Москва: Издательский дом «Рубежи XXI», 2005.
85. Смолій В., Якубова Л. Історичний контекст формування проекту «руський мир» та практика його реалізації в Криму й на Донбасі: Аналітична записка. Київ, Інститут історії України, 2018. 144 с.
86. Сорочан Сергей. Б. Византийский. Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.) Очерки истории и культуры. Ч. 1-2. / Отв. ред. Г. Ю. Ивакин. Харьков: Майдан, 2005.
87. Станіславський В.В. Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.). *Український історичний журнал*. 1996. №6. С. 3–22.
88. Станіславський В. В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви. *Український історичний журнал*. 1998. №1. С. 76–87.
89. Стороженко І.С. Воєнна доктрина Кримського ханства кінця XV – середини XVII ст. *Україна–Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: зб. наук. праць*. Київ: Денеб, 2004. С. 95–103.
90. Стороженко І. С. Кримське ханство кінця XV – середини XVII ст. як складова частина Великого Кордону України. *Київська старовина*. 2006. №5. С.3–12.
91. Хаяли Р. Репрессивная политика советского государства в отношении крымских татар (1921 – 1941 гг.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: науковий і документальний журнал* / голов. ред. О. Рубльов. Київ–Харків, 2009. № 1 (32). С. 71–86.
92. Храпунов И. Древняя история Крыма. Симферополь: ДОЛЯ, 2005. 272 с.
93. Храпунов И.Н. Этническая история Крыма в раннем железном веке (Боспорские исследования. Вып. VI). Симферополь; Керчь: Керченская городская типография, 2004. 239 с.
94. Черкас Б. Українці в практиці політичних відносин Великого князівства Литовського зі степовими ордами. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 66–76.
95. Черкас Б. Литва і Крим: причини конфлікту. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря* о. Харків: КСД, 2016. С. 55–66.

96. Черкас Б. Оборона осілого населення України від кримсько-татарських нападів. *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД, 2016. С. 76–76.

97. Чупин Г.Т. Крым. От раннего средневековья до вторжения монголо-татарской орды. Образование Крымского ханства. Венецианцы и генезисы. Княжество Феодоро. Крымское ханство и Русь. Чупин Г.Т. *Предыстория и история Киевской Руси, Украины и Крыма*, 2010. С. 567–614.

98. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 274 с.

99. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. Київ, 2006. 506 с.

100. Якубова Л.Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940 [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О* / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony

101. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ: Інститут історії України, 2011. 339 с

102. Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і – початок 30-х років ХХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 456 с.

103. Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь. Київ: Інститут історії України, 2018. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0013906

104. Яремчук В.Д. Крим: спільність історичної долі кримських татар та українців. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство*. Київ: Стилос, 2004. С. 255–263.

Інформаційні ресурси

www.history.org.ua

Освітній курс «Кримські татари: історія. Культура. Мистецтво». URL: <https://www.bilgi.in.ua/courses/kurs-krymsky-tatary-istoriia-kultura-mystetstvo>.

Офіційний сайт Меджлісу Кримсько-татарського народу. URL: <http://qtmn.org>

Більше, ніж Крим. URL:

<https://www.facebook.com/morethancrimea/>

Історія та культура кримських татар. URL:

<https://www.facebook.com/groups/1437995133164271/>

Кримський дім. URL:

<https://www.facebook.com/CrimeanHouseKyiv/>

Кримська родина. URL:

<https://www.facebook.com/thecrimeanfamily>

Навчально-методичне видання

ПЕТРЕЧЕНКО
Ірина Євгенівна

ІСТОРІЯ КРИМУ
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Технічний редактор
Комп'ютерна верстка
та макетування

О. Клімова

О. Клімова

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія KB № 23743-13583 ПР від 06.02.2019 р.*

Підписано до друку 28.09.2022 р. Формат 60 x 84 1/16.
Ум. друк. арк. 3,95. Обл.-вид. арк. 2,79. Зам. № 009.
Редакційно-видавничий відділ НУЧК імені Т. Г. Шевченка,
14013, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53,
тел. 941-102
nuchk.tipograf@gmail.com

